

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ КООРДИНАТ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОЧИНСТВА

Гуйван П. Д.,
*кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу*

Праця присвячена дослідженню актуальних питань щодо дотримання національною судовою системою розумних строків вирішення справ. З'ясовано зміст відповідної європейської вимоги, яка є елементом справедливого судочинства. Наведені та проаналізовані суб'єктивні чинники даної правової ідеї. Вказані недоліки, пов'язані з порушенням часових координат національним судівництвом, та способи їх усунення.

Работа посвящена исследованию актуальных вопросов соблюдения национальной судебной системой разумных сроков рассмотрения дел. Выяснено содержание соответствующего требования европейского права, которое является элементом справедливого судопроизводства. Приведены и проанализированы субъективные факторы данной правовой идеи. Указаны недостатки, связанные с нарушением временных координат национальным судопроизводством, и способы их устранения.

The work is devoted to the study of topical issues of compliance by the national judicial system with reasonable terms of cases. The content of the relevant requirement of international law, which is an element of fair trial, has been clarified. The subjective factors of this legal idea are presented and analyzed. The shortcomings associated with the violation of the temporary coordinates by national legal proceedings and the ways of their elimination are indicated.

Ключові слова: справедливий суд, розумний строк, своєчасне судочинство.

Постановка проблеми. Правозастосовний орган, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Нова редакція Конституції України містить серед принципів правосуддя новий: про «розумні строки розгляду справи судом». Така новела прямо впливає із змісту міжнародного правового документу – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованої Україною. У статті 6 цього акту зазначається, що кожен має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом у вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків. Використовуючи термін «розумний строк», Конвенція не дає визначення його змісту. Це відбувається через аналіз конкретної прецедентної практики Європейського суду з прав людини, яка відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визнається джерелом національного права. За таких обставин кожна особа вправі звернутися до національного суду за захистом свого порушеного суб'єктивного права, обґрунтовуючи свої вимоги не лише законами України, а й конкретними рішенням ЄСПЛ, які мають прецедентний характер. До речі, повноваження щодо посилання на рішення Європейського суду щодо підтримки своєї правової позиції в процесі належать не лише позивачеві, а й відповідачеві в цивільній справі.

Отже, тривалість провадження має бути розумною. При цьому, даючи тлумачення кожному з елементів права на справедливий судовий розгляд, ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці встановлює набір чинників, які можуть надавати їм правової визначеності. Стосовно темпоральних вимірів судового провадження також напрацьовані критерії, що встановлюють правила, недотримання яких дозволяє зробити висновок, що держава порушила право особи на розгляд її справи упродовж розумного строку. Таке порушення буде все одно зафіксоване, та настане відповідальність, навіть попри те, що справа, зрештою, буде розглянута, а інтереси особи будуть захищені. Бо все одно буде недотримане право на своєчасний розгляд, реалізація якого часом є більш важливою, ніж формальний захист матеріального повноваження. Тож завдання Європейського суду полягає не в захисті порушеного матеріального права, виправленням у такий спосіб несправедливого рішення національних судових установ, а в тому, щоб зобов'язати державу-відповідача забезпечити усунення

недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунути підстави для надходження до Суду заяв, спричинених проблемою, що була предметом розгляду в Суді. Серед таких заходів – внесення змін до судової практики відповідно з рішеннями ЄСПЛ. Разом із тим рішення ЄСПЛ також має на меті компенсувати заявнику відшкодування тих незручностей, які він отримав внаслідок перевищення строків здійснення процесу і виконання судового рішення.

Мета – доктринальне напрацювання юридичних підходів щодо ефективності правозастосування європейського принципу своєчасного судівництва як однієї з головних засад справедливого процесу.

Виклад основного матеріалу. Питання правової природи рішень Європейського суду з прав людини щодо визначення часових критеріїв справедливого судочинства з'ясовувалися в науковому доробку таких учених-правознавців, як М.В. Буроменський, Н.С. Кузнєцова, В.В. Городовенко, В.Н. Денисов, Е.Л. Трегубов, Л.Г. Заблоцька, В.Є. Мармазов П.М. Рабінович, О.М. Толочко, Р.О. Куйбіда, Д.М. Супрун та інші. Однак вказані дослідження в основному спрямовані на загальну характеристику такого чинника справедливого судочинства, як розумний строк його здійснення. У той же час відсутній серйозний аналіз питань щодо строків розгляду справ і виконання судових рішень, які б відповідали критерію розумності у конкретних випадках. Як теоретична думка, так і законодавство потребують чітких відповідей на ці питання.

Право на судовий розгляд у розумні строки реалізується як у кримінальних, так і в цивільних справах, і основним його призначенням є захист усіх учасників процесу від тривалих та затяжних процедурних затримок чи зволікань. Розумні строки дають змогу встановити межу стану невідзначеності, в якому перебувають учасники процесу. Подібне затягування може бути спричинене низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших із них слід віднести чинники, пов'язані з великим завантаженням судів, недостатнім фінансуванням та кадровими проблемами, але за позицією Європейського суду то ніяк не повинно впливати на якість судочинства. Держава мусить організувати в належний спосіб систему судівництва, чого, насправді, досі не зроблено. Приміром, нераціонально розподілено штатні суддівські посади між судами, що є причиною перевантаження одних судів і недовантаженості інших [1]. До факторів суб'єктивного змісту належать невисока загальна кваліфікація суддів, безпідставне зволікання в процесі та необгрунтований перегляд рішень тощо, направлення їх на новий розгляд, порушенням процесуальних правил розгляду спорів тощо. Детально вказані питання були нами проаналізовані в інших працях із вказаної тематики [2, с. 20; 3, с. 30].

Нерідко безпідставне затягування розгляду справи пов'язане з неправомірною відмовою суду в прийнятті позовної заяви, поверненні апеляційної чи касаційної скарги тощо. Скажімо, суди часто повертають позовну заяву, якщо позивач, на думку судді, припустився порушень процесуального закону, не додавши під час пред'явлення позову тих чи інших документів, необхідних для розгляду справи. Насправді, такий підхід зазвичай суперечить закону. Бо згідно з правилом ст. 177 ЦПК України позивач мусить, подаючи позов, надати виключно установлені даною нормою документи. За змістом ст. 197 ЦПКУ у підготовчому судовому засіданні суд може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи, з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються в позові і відзиві, а також докази, витребувані судом, чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше. Тож невідповідність зазначених у заяві обставин чи доказів на підтвердження позовних вимог не перешкоджає розгляду справи, оскільки може бути підставою для відмови в задоволенні позову по суті, а не для визнання позовної заяви неподаною [4].

Як правило, подібні ухвали скасовуються в апеляційному чи касаційному порядку з огляду на їхню незаконність. Але такий розгляд порушує права людини, і не лише в плані тривалості процесу, а досить часто по суті прийнятого надалі рішення. Так, у згаданій вже справі № 553/4130/14-ц наприкінці 2014 року особа пред'явила до суду позов про визнання права власності на об'єкт самостійного будівництва – індивідуальний гараж. Одночасно відповідач – Полтавська міська рада – пред'явила до цієї особи позов про знесення об'єкта самостійного будівництва. Як відомо, вказані позивачами вимоги є взаємовиключними, задоволення однієї з них обумовлює відмову в іншій, і навпаки. Тож найбільш доцільним було б розглядати їх в об'єднаному провадженні, тим більше, що обидві справи були передані на розгляд одному судді. Дана суддя вчинила досить оригінально: справу за позовом суб'єкта владних повноважень призначила до розгляду, тоді як позовну заяву фізичної особи повернула позивачці, вказавши, що до неї не доданий доказ – акт оцінки вартості майна. Повернення заяви місцевим судом було оскаржене до Апеляційного суду Полтавської області, але дана інституція відмовила в задоволенні скарги. І лише через півтора року касаційний суд скасував ухвали місцевого та апеляційного судів та зобов'язав розглянути позов по суті, вказавши, що заява вважається поданою в 2014 році. У 2017 році почався розгляд позову фізичної особи по суті.

А що ж відбувалося з позовом владної структури? Виявляється, він ще у 2014 році був розглянутий у заочному порядку і задоволений, навіть без з'ясування питання про землю, як того категорично вимагає закон, без дослідження доказів відповідача (насправді, об'єкт був збудований на підставі дозволу Октябрської районної у м. Полтаві ради, із затвердженням міською радою проекту, з реєстрацією в органі ДАБК декларацій про початок та завершення будівництва). У той же час, внаслідок тривалого розгляду свого позову, фізична особа набула-таки право власності на збудований нею гараж. Тож у результаті подібних судових махінацій, у тому числі і щодо безпідставного затягування розгляду її позову, в неї є серйозна проблема: існує рішення суду, що набрало законної сили про знесення належного позивачці об'єкта нерухомості, яке, на щастя, ще не виконане, але таке виконання може бути здійснене в будь-який момент.

Власне, подібні дії судового органу легко пояснюються. У нашому суспільстві (принаймні, на Полтавщині то точно), коли в судовому процесі приймає участь суб'єкт владних повноважень, про безсторонність суду не може бути мови. Тим більше, у 2014 році, коли влада лякала суддів всілякими люстраційними процесами. Тож почали (точніше, продовжили) домінувати такі підходи в правозастосуванні, коли суди просто лягали під владу – центральну та місцеву, в такий спосіб оформлюючи собі індульгенції на час люстрації. Звісно, в подальшому час показав, що заклики до реформування робилися і робляться лише про людське око, насправді практично нічого не змінилося ні в персональному складі судових установ, ні (що дуже прикро) в правових методах функціонування. Але враховуючи неповороткість, що закладена до ментальності українців, подібні відносини, які ґрунтуються на взаємному інстинкті самозбереження різних гілок влади, зберігаються і понині. При цьому, як правило, «забуваються» свободи та права конкретної особи. Вважається, що захистивши, хай і незаконно, інтерес, приміром, міської влади, суд гарантував інтерес місцевої громади (якби ж то було так), а той факт, що при цьому конкретну особу позбавили майна чи бізнесу, не враховується. Між тим, як українська Конституція, так і, тим більше – міжнародні правові акти, вже давно наголошують на пріоритеті прав особи, а вже потім – прав суспільства і насамкінець – держави. З урахуванням таких пріоритетів має бути переорієнтована вся правова система, зокрема і судівництво. На жаль, цього поки що не зроблено, заважає традиційна інерційність.

Ще однією підставою для повернення позовної заяви, апеляційної чи касаційної скарги, що впливає на тривалість процесу, є необхідність дотримання заявником певних процесуальних вимог, встановлених законом: направити заяву до конкретного суду, подати скаргу впродовж певного строку, сплатити судовий збір, надати копії документів у певній кількості. Якщо ці обов'язки заявника встановлені нормативно, то, зазвичай, їх недотримання тягне унеможливлення розгляду спору. На відміну від права на справедливий суд, право на доступ до суду не є абсолютним. Воно може бути піддане обмеженням, дозволеним за змістом, тому що право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави. Це включає часові обмеження, фінансовий тягар, вимоги щодо форми звернення тощо. Разом із тим «обмеження не буде сумісним із пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою» [5, п. 53].

Отже, оцінюючи можливість обмеження доступу до суду у зв'язку з недотриманням особою законних процесуальних вимог, суд мусить дослідити, наскільки співвідносяться встановлені обмеження із соціально прийнятими вимогами, доцільністю та моральністю таких обмежень у кожній конкретній справі. Так, ЄСПЛ неодноразово визнавав вимогу щодо сплати завеликих, як на майновий стан заявника, сум судового збору, несправедливою вимогою, і визнавав відмову в правосудді з причини несплати їх незаконною. Втім, якщо вказані обставини, що мають значну суспільну цінність, у справі відсутні, Суд зазвичай вважає, що оскільки не виявлено жодних підстав вважати, що застосування згаданих процесуальних обмежень у цій конкретній справі було свавільним чи невинуватим, скарга заявника про відсутність доступу до суду відхиляється як необґрунтована [6].

У той же час в іншій справі «Мельник проти України» Суд визнав, що заявницю було позбавлено доступу до суду шляхом залишення без розгляду її касаційної скарги, і в такий спосіб порушено принцип пропорційності як елемент справедливого судівництва. Відмова в розгляді касаційної скарги національним судом була обґрунтована тим, що заявниця не дотрималася нового процесуального строку на оскарження (один місяць замість трьох). Підтвердивши загальноправовий постулат щодо застосування під час розгляду судового спору тих процесуальних норм, які діють на момент провадження, Європейський суд, тим не менше, зауважив, що таке застосування має відбуватись у відповідності до принципу правової певності, тобто чітко та прогнозовано. Відтак Суд вказав, що за відсутності будь-яких перехідних чи таких, що мають зворотну силу, умов у змінених положеннях законодавства заявниця могла обґрунтовано очікувати, що новий кінцевий строк на звернення з касаційною скаргою буде перенесений на інший термін – через місяць після набуття чинності новою редакцією відповідної статті ЦПКУ [7, п. 18, 22-29].

З іншого боку, безпідставне ігнорування судами України процесуальних обмежень у доступі до суду, якщо відсутні чинники співмірності та пропорційності між ними та суспільно значимою метою, також має визнаватися порушенням пар. 1 статті 6. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка наразі є джерелом українського національного законодавства. Тож, тлумачачи основоположні засади Конвенції, відповідне рішення було винесене Судом у справі «Пономарьов проти України» у зв'язку з тим, що поновлення строку на апеляційне оскарження судового рішення, постановленого на користь заявника, мало місце через два роки після його винесення і ґрунтувалось на тому, що боржник (юридична особа) не мав грошей, щоб подати вчасно апеляційну скаргу, хоча подавав такі скарги ще два роки до того і не просив зменшення чи відстрочки сплати державного мита. Справу переглянув апеляційний суд, який скасував остаточне рішення та відмовив заявнику в задоволенні його позову [8, п. 40-42]. Маємо констатувати, що саме порушення такого стибу – незаконне відновлення строків для оскарження судових рішень, які давно набрали чинності, – є досить поширеними в національному судочинстві.

Принцип своєчасності судочинства для реалізації конституційних прав особи має дуже важливе значення. Річ у тім, що окремі категорії судових справ за чинним українським законодавством мають спеціальне правове забезпечення, в тому числі і в царині їхнього темпорального процесуального опосередкування. Так, інтереси дітей вважаються пріоритетним чинником, тому рішення щодо опіки над ними мають відповідати строгим стандартам. До цієї категорії належать справи, пов'язані з нещасними випадками, і надання у зв'язку із цим відповідних компенсацій. У справах щодо компенсації за шкоду, спричинену здоров'ю, Суд під час розгляду вказаних питань завжди вказує, що здоров'я заявника і залежна від нього тривалість життя є чинниками, які вимагають прискореного розгляду таких справ. Якщо необхідної оперативності в таких особливих обставинах держава не виявляє, то наявне порушення п.1 статті 6 Конвенції 1950 року.

Ще однією категорією подібних справ вважаються трудові спори, затягування вирішення яких є найбільш проблемною для особи. Згідно з приписом ст. 210 ЦПКУ суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів із дня відкриття провадження в справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті. Як дослідники питання, так і представники влади сподіваються, що подібна норма запрацює з прийняттям нового процесуального кодексу, адже раніше вона практично не виконувалася в Україні. Наприклад, справа № 553/4211/15-ц про відновлення працівника на роботі розглядалася з листопада 2015 року і до листопада 2017 року. Попри те, що справи, заради вирішення яких зупинялося провадження, остаточно вирішені ще у квітні 2016 року, подальше необґрунтоване затягування процесу можна пояснити лише домовленістю між суддею та роботодавцем, як більш економічно сильною стороною в спорі [9].

Подібних прикладів можна приводити дуже багато. Скажімо, провадження в справі № 553/2444/15-ц за позовом працівника до свого роботодавця про зобов'язання надати відпустку в установленому законом порядку, пред'явленого 18 червня 2015 року, було розглянуте в першому ж засіданні (бо справа була не складною) аж 4 грудня 2015 року. При цьому було встановлено незаконність відмови роботодавця в наданні відпустки, але невинуватене зволікання з винесенням даного рішення призвело до того, що виконати його в натурі стало неможливо: працівник із листопада припинив трудові відносини з роботодавцем. Відтак внаслідок порушення темпоральних вимог щодо справедливості судочинства отримали парадоксальний вердикт – і позов задоволений, і відповідач радіє, бо виконати рішення фізично неможливо. Подібне національне судівництво є досить поширеним, і то призводить до порушення основоположних прав людини та має негативне відображення в рішеннях ЄСПЛ щодо України.

Поширеним є також невинуватене затягування процесу внаслідок несвоєчасного виготовлення судового рішення або затримки в надсиланні такого рішення особі, яка не була присутня в залі засідань під час його проголошення. Дана проблема була виявлена в декількох справах, розглянутих Європейським судом. До прикладу, в справі «Мушта проти України» внаслідок затримки з надісланням копії рішення апеляційної інстанції заявниця пропустила строк на касаційне оскарження, який не був поновлений Верховним Судом України. ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 Конвенції. При цьому Суд відмітив, що застосування відповідних процесуальних обмежень не було чітким та передбачуваним у конкретній ситуації, тож вказані обмеження не є пропорційними та суперечать вимогам справедливого судочинства. Оскільки заявниця та її представник не були присутні при винесенні рішення апеляційним судом, цей суд мав надіслати їм копію рішення протягом п'ятиденного строку. Враховуючи, що вони звернулися із заявою про видачу рішення відразу, коли дізнались про нього, термін закінчення строку необхідно було перенести. Також Суд урахував, що в цій ситуації заявниця і її представник діяли швидко та відповідно до ситуації, що строк був пропущений не з їх вини, що вони обґрунтували клопотання про поновлення строку і що касаційну скаргу було подано в межах загального річного обмеження [10, п. 40-43].

У контексті розгляду скарг про відсутність доступу до суду Європейським судом було виявлено деякі недоліки національного процесуального законодавства, які внаслідок застосування Україною припису ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» були усунуті шляхом вжиття заходів загального характеру з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, а саме внесенням відповідних змін до внутрішнього законодавства. Скажімо, в справі «Воловік проти України» Суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у зв'язку з відсутністю в національній правовій системі належних гарантій проти можливих свавільних відмов передати апеляційну скаргу до апеляційного суду. Суд зауважив, що судам першої інстанції було надано неконтрольоване повноваження вирішувати, чи можна передати апеляційну скаргу на рішення цього ж суду до суду вищої інстанції. По суті, місцевий суд вирішував, чи передавати на апеляційний розгляд скаргу на своє рішення, а апеляційний суд не міг розглянути апеляційну скаргу заявника, доки районний суд не вирішить передати її на розгляд [11, п. 56-58]. Враховуючи позицію Європейського суду про неприпустимість таких широких процесуальних обмежень, вказаний юридичний механізм був вилучений із українського процесуального законодавства.

З метою приведення внутрішнього законодавства у відповідність до темпоральних вимог Конвенції 1950 року щодо гарантування справедливого судочинства низка європейських країн розпочали формування механізмів захисту осіб від порушень їхніх прав внаслідок надмірної тривалості розгляду справ у національних судах. Так, в Італії діє Закон Пінто, ухвалений 24 березня 2001 року, який передбачає можливість застосування національних засобів правового захисту в разі порушення «розумної» тривалості судового розгляду. Цей Закон встановлює право для кожного, кому завдано матеріальної або моральної шкоди внаслідок порушення «розумного строку», відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, отримати «справедливу сатисфакцію» згідно з рішенням суду. За ст. 2 Закону Пінто суд під час встановлення порушення враховує складність справи, поведінку сторін, судді, який вирішував справу, та державних органів, які брали участь або впливали на вирішення справи [12]. На виконання рішень Європейського суду з прав людини відповідні закони також прийняті або готуються в Польщі, Хорватії, Словаччині, Фінляндії, Росії та Португалії. Вважаємо, що в Україні на часі нормативне вирішення питання стосовно встановлення дієвого контролю за своєчасним здійсненням правосуддя та посилення відповідальності держави та конкретних суддів за необґрунтоване затягування процесу.

Висновки. Враховуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що українські правозастосовні органи досить часто не дотримуються вимоги щодо розгляду справ упродовж розумних строків. Суди зволікають із розглядом справ та ухвалюють судові рішення поза межами розумних строків. Це спричинено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Але, незважаючи на сутність підстав, що впливають на необґрунтовані затримки, право особи, закріплене в ст. 6 Конвенції, все одно вважається порушеним, а Україна несе відповідальність. Втім, поки що значного поступу стосовно усунення вказаних недоліків у національній правовій системі не спостерігається. Не розроблено чіткого механізму відповідальності судів за тягання під час розгляду справ, а також суддів за некваліфіковане здійснення суддівських функцій. Відтак має бути створена державна програма зміни концепції своєчасного судочинства, яка виконуватиметься на ділі, а не на папері, слід також прийняти спеціальний закон, яким буде запроваджена відповідальність за порушення права особи в коментованій царині.

Слід відзначити, що нове національне процесуальне законодавство, яке запрацювало з 15 листопада 2017 року, зводить до мінімуму можливості суддів необґрунтовано затягувати розгляд справи. Але в ньому все ж залишаються певні шпарини для таких порушень. Тож час покаже, чи зміняться практичні підходи, напрацьовані нашим судівництвом за довгі роки, і чи зрушиться українська правозастосовна система в напрямку європейських принципів судочинства.

Література:

1. Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.
2. Гуйван П.Д. Окремі практичні питання щодо чинників, які обумовлюють недотримання розумних строків розгляду справи. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 20.
3. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: європейські сентенції та українські реалії: темпоральний аспект. Держава і регіони. 2017. № 2. С. 30.
4. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 20 травня 2016 року у справі № 553/4130/14-ц. Архів Ленінського районного суду м. Полтави за 2014 рік.
5. Рішення ЄСПЛ від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland), заява № 28249/95. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_030.

6. Рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2003 року у справі «Труш проти України», заява №. 50966/99. URL: <http://echr.ketse.com/doc/50966.99-en-20031014/>.
7. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України», заява № 23436/03. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_037.
8. Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2008 року у справі «Пономарьов проти України», заява № 3236/03. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_434.
9. Справа № 553/4211/15-ц. Архів Ленінського районного у м. Полтаві суду за 2015 рік.
10. Рішення ЄСПЛ від 18 листопада 2010 року у справі «Мушта проти України», заява № 8863/06. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_660.
11. Рішення ЄСПЛ від 6 грудня 2006 року у справі «Воловік проти України», заява № 15123/03. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_336.
12. Разік В.В. Право на справедливий судовий розгляд. URL: www.fond.lviv.ua/wpcontent/biblioteka/Sprav_syd_dostyp1.pdf.